

Suzanna Ivanič

KATHOLIEK

DE BEELDCULTUUR VAN
HET *katholicisme*

Suzanna Ivanič

KATHOLIEK

DE BEELDCULTUUR VAN
HET *katholicisme*

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

INHOUD

INLEIDING 8

1

LEREN

1 HET WOORD 30
2 GODS BOODSCHAPPERS 52
3 HET GELOOF UITDELEN 84

2

PLAATS

1 IN DE KATHEDRAAL 110
2 THUIS 138
3 OP GEWIJDE PLAATSEN 154

3

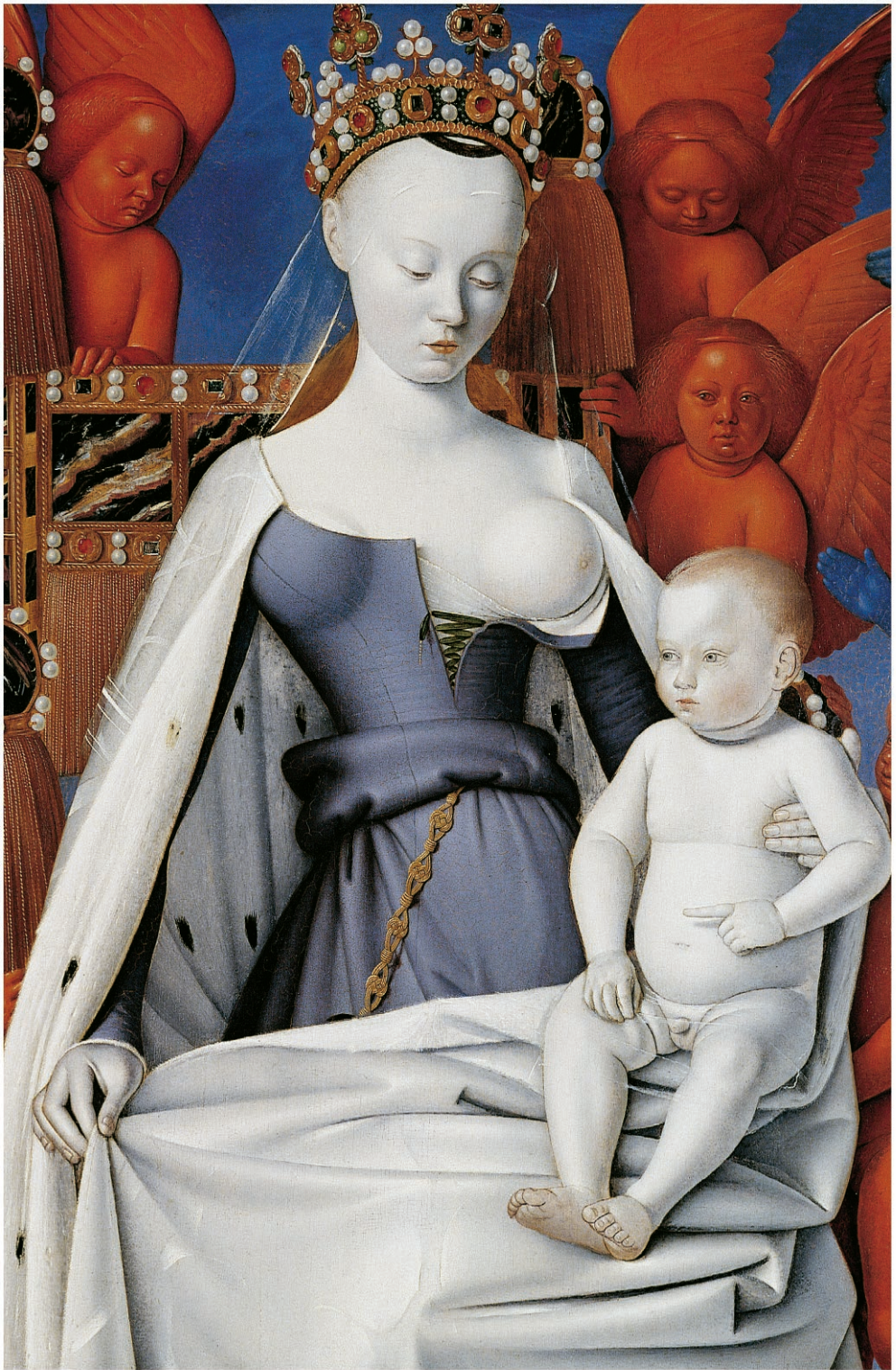
GEEST

1 GEMEENSCHAPPEN 180
2 HET INDIVIDU 206
3 DE ZINTUIGEN 230

VERDER LEZEN 250
ILLUSTRATIEVERANTWOORDING 252
REGISTER 254
DANKWOORD 256

INLEIDING

AL EEUWENLANG DOPEN SCHILDERS HUN
PENSELEN IN DAT VEELKLEURIGE ALFABET
DAT DE BIJBEL IS.

MARC CHAGALL, GECITEERD DOOR
PAUS BENEDICTUS XVI, AUDIËNTIE, 2009

*Ondanks het beeldverbod in de Bijbel horen
afbeeldingen en voorwerpen al bij de geloofservaring
zolang het christendom bestaat. Juist dit blijvende
ongemak, vol verlangen en verzet, heeft geleid tot de
meest bemoedigende, inspirerende en fenomenale
meesterwerken uit de menselijke geschiedenis.*

Al zolang het christendom bestaat worden schilderkunst, architectuur, metaalbewerking, sieraden, ivoorwerk en textiel gebruikt om God te eren. Veel van de beste kunst is juist gemaakt in naam van God. Deze katholieke kunst is wereldwijd diep in de cultuur geworteld en geeft nog dagelijks vorm aan de beelden om ons heen, of we nu gelovig zijn of niet. Met oogverblindende tinten goud, blauw, paars en rood, luxueus en vakkundig gemaakt borduurwerk, sierlijk metaal, op schilderijen en krachtige symbolen inspireert ze zowel grote ontwerpers, van Versace tot Vivienne Westwood, als de in diamanten gehulde flonkering van de populairste influencers van nu. Dit boek is een vitrine waarin de katholieke cultuur wordt tentoongesteld in al haar diversiteit, vanaf het begin van het geloof in de woestijn van het Midden-Oosten, op haar reis door de eeuwen heen. Het onthult de immense invloed die ze had op mensen en groepen, van Rome tot Manila en van Cuzco tot Copacabana.

Katholieke kunst is niet zomaar een nevenproduct van religie. Ze is religie – evenveel als de woorden in de Bijbel of het ritueel van de mis. De vormen en materialen zijn nauw verweven met katholieke overtuigingen, gebruiken en identiteiten. Het zijn de immense kathedralen, maar ook de kleine, persoonlijke devotievoorwerpen, die worden gedragen als accessoire of gebruikt in huis, en die gemaakt zijn van de exclusiefste tot de gewoonste materialen op aarde. Gelovigen van alle tijden en plaatsen hebben kunst laten maken door de vaardigste kunstenaars – om daarmee genade te krijgen van God. Zowel de materialen als de compositie werden vaak bepaald in dialoog tussen de kunstenaar en de klant, en zo bereikten ze de briljantste creaties. Het resultaat is een zinderende en vaak verrassende collectie vol werken die passen bij het wonder van de mis, maar ook bij intiemere, gevoeliger vormen van verstillig. De uitgangspunten van het geloof en zijn symbolen (waarmee we dit boek beginnen) zijn essentiële stof voor wie de religie wil begrijpen; maar dat geldt niet minder voor de ontzagwekkende bewegingen van licht, kleur, geur en geluid in naam van God (waarmee dit boek eindigt).

Het verhaal van het christendom begint in het Midden-Oosten, onder invloed van woestijnstammen uit Israël en Noord-Afrika. In de vierde eeuw na Christus verschoof het hart van het christendom naar Constantinopel (het hedendaagse Istanbul in Turkije) en vervolgens naar Rome in Italië. In de middeleeuwen verspreidde het christelijk geloof zich over heel Europa en schoot het wortel in steden, dorpen en op afgelegen plekken van Praag (Tsjechië) in het oosten

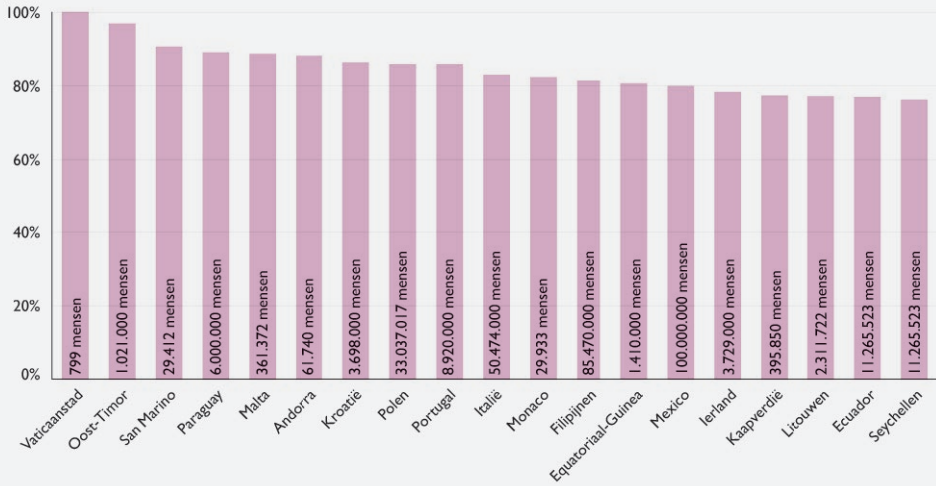
< PAGINA 8, MADONNA
OMRINGD DOOR SERA-
FIJNEN EN CHERUBIJ-
NEN, RECHTERPANEEL
VAN JEAN FOUQUET'S
MELUNDIPTIEK, C. 1450

AVONDJURK,
VALENTINO, LENTE/
ZOMER 2014

*Deze jurk is een echo van het minutieus gedetailleerde
borduurwerk uit de middeleeuwen, met Adam en Eva in
het paradijs tussen de overvloed aan flora en fauna.*

Landen met het hoogste aantal katholieke inwoners als percentage van het totale inwoneraantal, 2021

KATHOLIEKE GELOVINGEN WERELDWIJD
Het katholicisme is een wereldreligie geworden; ook Zuid-Amerika en de Filipijnen horen nu bij de grote bolwerken.

tot Lindisfarne (Engeland) in het westen. Sinds de zestiende eeuw is het katholicisme daadwerkelijk een wereldreligie. Het was de eerste religie die doelbewust missionarissen meezond om mensen te bekeren in Amerika, Afrika en Azië, vaak op dezelfde schepen als handelaren en ontdekkingsreizigers. De vijfhonderd jaar aan katholicisme uit deze nieuwe gebieden is een fascinerende hybridevorm, met een belangrijk verhaal over het succes van de katholieke kerk als de eerste wereldgodsdienst. Deze *mestizo* (gemengde) vormen zijn even levendig en ingenieus als de meer klassieke Europese stijlen. Door het verbazingwekkende vermogen van het katholicisme om andere culturen een plaats te bieden én te assimileren, en dankzij het vermogen om te luisteren naar kritiek of zich er juist tegen te verweren, floreert het al door heel de geschiedenis en wereldwijd.

In de tien geboden, het belangrijkste uitgangspunt van het christelijk geloof, luidt het tweede gebod: ‘Maak geen godenbeelden, geen enkele afbeelding van iets dat in de hemel hierboven is of van iets beneden op de aarde of in het water onder de aarde. Kniel er niet voor neer en vereer ze niet...’ (Ex. 20:4-5).

Hoewel de verering van beelden bestraft wordt met het hellevuur heeft het christelijk geloof een majestueuze

MUURSCILDERINGEN
BAPTISTERIUM UIT
CA. 232-256 N.CHR.,
DURA EUROPOS-KERK,
HEDENDAAGS SYRIË

*Een van de oudste nog
bestaande christelijke
gebouwen is gedeco-
reerd met afbeeldingen,
zoals een beeld van
Christus en Sint-Petrus,
lopend op het water.*

erfenis vol beeld. Het wemelt zelfs van de iconen, heiligenbeelden, leerzame prenten en alledaagse godvruchtige geheugensteuntjes in het leven van de gemiddelde katholieke gelovige. Beeld is al belangrijk voor het geloof sinds de vroegste kerken in het Midden-Oosten, zoals de huiskapel uit ca. 232-256 n. Chr. in de antieke stad Dura Europos (in het huidige Syrië).

De eerste die beeldgebruik binnen het christendom onomwonden rechtvaardigde was paus Gregorius I (ca. 540-604), ook bekend als Gregorius de Grote. Hij schreef aan het begin van de zevende eeuw: 'Een beeld aanbidden is iets anders dan van een beeld leren. Beelden vertellen een verhaal, over wie en wat aanbeden hoort te worden. Beelden zijn voor de onwetenden wat taal is voor wie kan lezen (...) en precies daarom is een afbeelding een les, maar dan voor het volk.' Deze interventie van Gregorius betekende dat kunst definitief een belangrijke rol ging spelen in het christendom van de middeleeuwen, zoals Sara Lipton in haar werk be-
toogt.

De katholieke beeldcultuur bloeit dus al sinds de middeleeuwen, ondanks de angst voor afgodendienst – in het licht van het tweede gebod is alleen al het bestaan van katholieke kunst paradoxaal. Die angst voor afgoderij kwam regelmatig tot een climax: in de late middeleeuwen vormde heilige materie zowel 'een extreme bedreiging als een extreme kans', zoals Caroline Walker Bynum heeft onderzocht. Dus van de

REPRESENTATIES VAN
MOEDER GODS VAN
VLADIMIR

Deze schitterende, complexe zilveren oklads (metalen hoezen), ingelegd met edelstenen, beschermen de iconen bij wijze van relikhouder en duiden op verschillende perioden.

twaaftde tot de vijftiende eeuw konden bepaalde voorwerpen, bijvoorbeeld bloedende relikwieën, mensen genezen, beschermen en helpen bij hun devotie; maar ze trokken ook de verkeerde aandacht en konden leiden tot een cultus die grensde aan afgoderij.

Kunst heeft zichzelf onmisbaar gemaakt doordat kunst het geloof intenser kan maken, dankzij de intieme band tussen materie en het immateriële (waaronder geloof, gebed, meditatie en de geest). Door de eeuwen heen is dat de definitie geworden van katholieke kunst. Vanuit materie ontstaat contemplatie: het glanzende goud van een icoon houdt de blik vast en geeft gebed een brandpunt. Maar de beladen vraag of gebed vooral innerlijk is of ook een uiterlijke kwestie leidt al tweeduizend jaar tot een fascinerend divers scala aan religieuze kunst.

Wie wegwijz wil worden binnen dit zeer omstreden terrein kan niet om de kunstenaars heen – de makers van christelijke kunst. Ze werken op de grens van gewijd object en afgod. Ze dragen de verantwoordelijkheid om het heilige te verbeelden. In de renaissance zeiden kunstenaars dat ze door God waren gekozen en dat hun magistrale vaardigheden door God zelf waren geschonken.

Sinds de achtste eeuw worden kunstenaars geassocieerd met de evangelist Lucas. In die tijd dook namelijk een apocrief verhaal op waarin Lucas een portret van Maria staat te schilderen en plots wonderbaarlijk met blindheid

wordt geslagen. Toch voltooit hij het werk, en het blijkt een openbaring te zijn: zo ziet de maagd Maria er dus uit. Het schilderij was rechtstreeks door God gemaakt met Lucas als tussenpersoon. En het bestaat nog steeds, beweerden meerdere mensen; een belangrijke kandidaat was het icoon *Moeder Gods van Vladimir*. In heel de christelijke wereld circuleerden kopieën van die afbeelding, waaraan dezelfde gewijde wonderkracht werd toegedicht; zoals stukjes bot van heiligen, of lapjes die gedoopt waren in het bloed van een heilige, de wonderkracht van een heilig relikwie konden uitbreiden.

De stijlen en de beeldtaal van de katholieke kunst volgden de eb- en vloedbeweging van de geschiedenis van de christenheid. Eind vierde eeuw viel het Romeinse Rijk, scheurde de kerk en ontstond er een oosterse en een westerse vorm van christelijk geloof, die in de religieuze kunst hun sporen hebben nagelaten. Het Byzantijnse Rijk, met Constantinopel als kloppend hart, beïnvloedde de artistieke cultuur in het Midden-Oosten, het oostelijke Middellandse Zeegebied en Oost-Europa. Het goud, de mozaïeken en de vlakke, klassieke schilderstijl verrijken de kunst van de oosters-orthodoxe kerk al sindsdien; en ook daarbuiten plukt de katholieke kunst nog altijd wereldwijd de vruchten van deze uitgesproken stijl. Ze is zelfs een inspiratiebron geweest voor seculiere kunst, zoals het iconische werk *De kus* (1908) van Gustav Klimt (1862-1918), geschilderd na diens bezoek

STANDBEELDEN VAN
SINT-BARBARA, CA. 1500
EN SINT-NICOLAAS,
CA. 1350-1375

Laatmiddeleeuwse devotieobjecten zouden de aandacht vestigen op het feit dat ze een voorwerp zijn, door de materialen te benadrukken waarvan ze zijn gemaakt, zoals hout, verf en bladgoud.

› VOLGENDE PAGINA, ALTAARSTUK, DOMKERK, UTRECHT
Dit reliëf uit de vijftiende eeuw, vol polychroom en bladgoud, werd in 1572 systematisch door calvinisten ontheiligd.

aan de Byzantijnse mozaïeken in de basiliek van San Vitale in Ravenna (Italië).

Vanaf de twaalfde eeuw begon de wereld van het beeld ook West- en Midden-Europa te veroveren en kon de geloofsbeleving er niet meer omheen. Men besepte weer dat paus Gregorius I voor beelden had gepleit, en overal in Europa ontstonden gotische kerken met hun nadruk op licht. Tegelijk bleef de angst voor afgoderij onverminderd aanwezig: die behoedzaamheid valt ook te zien aan de kunstwerken zelf. Middeleeuwse kunst is in de twintigste eeuw vaak bekritiseerd om haar eenvoud en tweedimensionaliteit – maar juist die artistieke keuze was bedoeld om louter de aandacht te vestigen op het feit van de stoffelijkheid. Het betrof dus een opzettelijke visuele strategie.

Houten of stenen beelden werden in felle kleuren en met goud beschilderd, en soms gekleed in echt textiel. Door die uitstraling stonden hout, steen en verf op de voorgrond en verkondigden de materialen zelf de boodschap 'ik ben een standbeeld.' Zo ontmoedigden kunstenaars afgodische impulsen en gaven ze deels vorm aan het theologische ongemak over de plaats van kunst in de kerk. Smaakvolle materialen moesten de aandacht op zichzelf vestigen, zodat de gelovigen zich zouden verwonderen over de heerlijke wereld die God had gemaakt: een wereld vol sprankelende kristallen, dieprode robijnen en helderblauwe saffieren, klaar om op te delven, en om het blauw van lapis lazuli en het rood van vermiljoen te vermalen tot prachtige, sprekende verftinten, zoals Caroline Walker Bynum en Herbert Kessler hebben aangetoond.

Desondanks groeide de controverse over beeldgebruik binnen het christendom. Die spanning kwam in de zestiende eeuw door de Reformatie op scherp te staan. Volgens de protestanten raakte Christus, en daarmee het ware geloof, buiten beeld doordat de paus zo snel zo veel heiligen canoniseerde – die vervolgens door gelovigen werden aangeroepen. De protestanten wilden de Bijbel centraal stellen, het woord van God. Heiligenverering via beelden en relikwieën leidde daarvan af. Toch ontwikkelde zich binnen het protestantisme vervolgens ook een rijke cultuur vol beeld en materie, maar daarbij meden ze beelden en esthetiek die ze 'paaps' vonden. Wel moesten veel beelden, objecten en gebouwen die ooit gemaakt waren in naam van het geloof het ontgelden tijdens een lange serie beeldenstormen.

Deze uitdagende protestantse opstelling ontlokte een reactie bij de hoogste geestelijken van de Rooms-Katholieke Kerk: het Concilie van Trente. Achttien jaar later pas, in december

MICHELANGELO,
LAATSTE OORDEEL,
1536-1541

De prachtige mensengedaanten op dit befaamde schilderij in de Sixtijnse Kapel van het Vaticaan in Italië illustreren de dunne grens die bestond tussen het gewijde en het profane in de zestiende eeuw.

PRACHTIGE SCHILDERIJEN,
SPECTACULAIRE ARCHITECTUUR,
BIJZONDERE BEELDEN EN KOSTBARE
GEWADEN: HET KATHOLICISME
IS EEN INSPIRATIEBRON VOOR
RIJKE KUNST EN CULTUUR. VAN
KLEINE MARIABEELDJE TOT
TORENHOGHE KATHEDRALEN: KUNST
IS ONLOSMAKELIJK VERBONDEN MET
RELIGIE EN MAAKT HET GELOOF
ZICHTBAAR EN TASTBAAR. IN DE
EUCHARISTIE, MET DE WALMENDE
WIEROOK EN DE EEUWENOUD
RITUELEN, WORDEN ALLE ZINTUIGEN
BESPEELD EN WORDT DE KERN VAN
HET GELOOF GERAAKT. SUZANNA
IVANIĆ ONDERZOEKT ELK ASPECT
VAN DE RIJKE CULTUUR VAN HET
KATHOLICISME DOOR DE EEUWEN
HEEN. RITUELEN, FIGUREN EN
KUNSTUITINGEN VAN OVER DE
HELE WERELD KOMEN SAMEN IN
DIT BOEK, EN BRENGEN STILTE,
VERWONDERING EN VERDIEPING.

NUR 713
ISBN 978 90 435 3756 8

9 789043 537568

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT